

MUHAMMAD YUSUF SHE'RLARIDA FRAZELOGIZMLAR VA XALQ MAQOLLARI LINGVOPOETIKASI

Ibrohim Darvishov

PhD, dotsent Namangan davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusuf she'rlarida qo'llagan o'zbek tilidagi ibora va maqollarning o'ziga xos lingvistik xususiyatlari va ularning badiiyatdagi funksiyalari haqida fikrlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: ibora, emotsionallik, obrazli tasviriy ifoda, qoliplash, nutqqa tayyor mahsulot, iboralar sinonimiyasi.

Annotation. The article examines the linguistic features of Uzbek phraseological units and proverbs used in the poems of the national poet of Uzbekistan Muhammad Yusuf, and their functions in art.

Key words: phrase, emotionality, figurative expression, modeling, ready-made speech work, synonymy of phraseological units.

Ma'lumki, iboralarda emotsionallikdan tashqari, milliylik ranglari, bo'yog'i ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun boshqa tillarga so'zma-so'z tarjima qilinmaydi. Iboralarning ma'nosi faqat kontekstda bilinadi.

O'zbek tili turg'un iboralarga juda boy. Qadimdan og'zaki nutqda ishlatilib kelinayotgan iboralar, turli qochirim xarakteridagi so'z birikmalari, maqol va aforizmlar hozirgi kunda yozma adabiyotdan munosib o'rin egalladi va egallamoqda. Frazelogik iboralarning she'riy-uslubiy imkoniyatlari ham katta. Ular leksik vositalarga nisbatan o'ta jozibali va ta'sirchan bo'ladi: *ketdi – tuyog'ini shiqillatdi, sevdi – yuragidan urdi, tez – ikki oyog'ini qo'liga olib kabi va hokazo.*

Iboralar shakl va ma'no munosabatiga, etimologiyasiga hamda zamonaviyligiga hamda nutq uslublariga ko'ra farqlanadi.

Iboralardagi polisemiya ularning serqirra ma'nolarga ega ekanligini ko'rsatadi: *tishi o'tmaydi* iborasi: 1) biror qattiqroq narsani maydalashga tishning qurbi **yetmaydi**; 2) **yenga** olmaslik; 3) idrok qilib **yeta** olmaslik, **uqib yeta** olmaslik kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Bir pul iborasi esa: 1) qadr-qimmatsiz; 2) foydasi yo'q kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Frazelogik sinonimiyada ikki xil: 1) ibora va ibora sinonimiyasi; 2) ibora va so'z sinonimiyasi. Ibora va ibora sinonimiyasida iboralarning biri ikkinchisidan obrazligiga yoki biror nutqqa xoslanganligiga ko'ra farqlanib turadi: *O'tqizgani joy*

topmaslik – *yer-u ko'kka ishonmaslik*; ikki og'iz – ikki shingil, *ich-etini yemoq* – o'z yog'iga o'zi qovurilmoq; yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq; ko'zlari qinidan chiqdi – ko'zlarining paxtasi chiqdi; og'ziga talqon solmoq – mum tishlamoq, og'ziga qatiq ivitmoq kabi.

Takror va qaytariqlarning oldini olish, fikr ta'sirchanligini oshirish uchun so'zga ibora sinonim qilib keltiriladi: *qo'rqdi* – *yuragi yorildi*; *yaqin* – *oralaridan qil o'tmaydi*; *yo'qotmoq* – *kulini ko'kka sovurmoq*; *sog'aymoq* – *bosh ko'tarmoq* va *hokazo*.

Leksik vositalar singari frazeologik iboralar ham she'riy nutq uslubida keng qo'llaniladi. *Ko'z bo'yamoq*, *juftakni rostlamoq*, *qo'li egri*, *tayyor oshga bakovul* kabilar so'zlashuv uslubi uchun xarakterlidir.

Shoirilar esa xalq tilida avvaldan mavjud iboralarni o'zgartirib, mavzuga, voqelikka bevosita moslashtirib, asar mazmuniga singdirib yuboradilar, bu bilan asar ta'sirchanligini yanada orttiradilar. Quyida O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning "O'zbekiston" she'ridan olingan parchada ham *qo'li ochiq*, *mehri daryo*, *mushti qattiq*, *ko'ngli bo'sh* iboralari xuddi, shu maqsadda ishlatilgan:

Dunyo ichra

Tengsiz dunyo,

Zar chopon qalb,

Yalangto'shim.

Qo'li ochiq,

Mehri daryo,

Mushti qattiq,

Ko'ngli bo'shim.

O'g'liga ot bo'lib cho'kib,

Qizlariga alla aytgan,

Belbog'iga borin to'kib,

To'yga borib to'ymay qaytgan.

O, bola fe'l,

O, bolajon –

O'zbekiston, O'zbekiston!

(M.Yusuf "O'zbekiston").

Shoir bir matnda iboralarni yonma-yon keltirish bilan ta'sirchanlikni yanada oshirgan.

Frazeologizmlar nutqda, asosan, butunligicha, ya'ni tarkibidagi komponentlari o'zgartirilmagan holda ishlatiladi:

Bizda shunday,

Boringni qo'y –

To'rtta o'zbek to'plansa – to'y.

Nomus uchun

*Kerak bo'lsa,
Joningni yoq,
Ko'zingni o'y.
Soch topganing,
Yoz dasturxon –*

O'zbekiston, O'zbekiston!
(M.Yusuf "O'zbekiston").

Misralardagi *borini qo'yimoq (borini bermoq), jonini bermoq, jon kuydirmoq (jonini yoqmoq), ko'zini o'yimoq, topganini sochmoq, dasturxon yozmoq* birliklari she'riyatda iboraning bir-ikki komponenti muallif tomonidan o'zgartirib qo'llanishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Yangi leksik qurshovli bu tip frazeologizmlarda emotsional-ekspressivlik yanada kuchli bo'ladi. Xalq iboralari modellari asosida yaratilgan bunday frazeologizmlar she'rni o'qiguvchi insonda o'zgacha his uyg'otadi.

Iboralar hayotiy voqealar, **ijtimoiy-tarixiy** hodisalar bilan bog'liq holda paydo bo'ladi va davr o'tishi bilan eskirib, iste'moldan chiqib boradi. Eskirgan frazeologik iboralar tasvirlanayotgan davr ruhini berish, personajlar nutqini individuallashtirish uchun ishlatiladi.

Zamonaviy o'zbek she'riyatida, ayniqsa, Muhammad Yusuf she'rlarida xalq maqollarini uslubiy jihatlarini o'ziga xos va individual tarzda qo'llanganligini kuzatdik.

*Bizning manzil oq – oydin sahar,
Oftob sari yo'limiz ravon.
Millat uchun kerak bo'lsa gar,
**Ming bir fido bo'lmasa bu jon –
Jon chekmasang, qaydan qoladi,**
Bizdan ozod Vatan qoladi.
Odam bilan ulg'ayar makon,
Dunyolarga doston bo'ladi.
**Erkli Eelning go'dagi sulton,
Sultoni mard inson bo'ladi.**
Davri dun hammadan qoladi,
Bizdan ozod Vatan qoladi.
**Bug'doy sepsang bug'doying qiyg'os,
Arpa eksang – arpasin olar.**
Avlodlarga bizlardan meros,
O'zbekona oriyat qolar.
Erkimiz – gulbadan qoladi,
Bizdan ozod Vatan qoladi.*

Muhammad Yusufning mazkur "Bizdan obod vatan qoladi" she'rida o'zbek xalq shevalarida mavjud bir necha maqollarning she'riy uslubga xoslangan variantlari

qo'llangan. Xususan, *Ming bir fido bo'lmasa bu jon – Jon chekmasang, qaydan qoladi...* (Jon chekmasang, janona qayda, toqqa chiqmasang, do'lona qayda), *Erkli elning go'dagi sulton, Sultoni mard inson bo'ladi...* (Ozod elning hammasi sulton, sultoni mard inson bo'ladi), *Bug'doy sepsang bug'doying qiyg'os, Arpa eksang – arpasin olar...* (Bug'doy sepsang, bug'doy o'rasan, arpa sepsang, arpa olasan) kabi.

Bundan tashqari, shoir "Fidoiylar" she'rida xalq shevalarida uchrayligan "El deganni el ham, xudo ham siylaydi", "Mushkulni mard engar, nomard boshini egar", "Og'ir kuningda sendan qochgan do'sting yovdir", "Osmonga chiqsang ham, oyog'ing yerda bo'lsin", "Minnatli oshdan bir kosa yovg'on yaxshi", "Yomon do'stdan yo'lda yotgan tosh yaxshi", "Egik boshdan yorilgan bo'lsa ham egilmagan bosh yaxshi" kabi maqollarni she'riy vazn o'lchov talabi bilan badiiy nutqqa aylantirgan:

*Kubrolardan qolgandir bu ko'hna kuylar,
Elim degan har bandasin xudo siylar.
Vatan desa ikki qo'llab jonin tutgan
Fidoyilar kerak bizga, fidoyilar.
Kimga qo'rg'on – ularga keng maydon tegar,
Mard mushkulni engar, nomard bo'yin egar.
Erk deganga Eer yigitlar jondan jigar –
Fidoyilar kerak bizga, fidoyilar.
Nomus uchun nomni emas, ruhni o'stir,
Og'ir kunda yovdan qochgan – yovga do'stdir.
Yurt chorlasa suvlarni kech, o'tlarga kir –
Fidoyilar kerak bizga, fidoyilar.
Kim yurt ishqin jonlariga jolar qilar,
Kim kurashib, kimlar tamosholar qilar.
Bir chivincha qanot bo'la olmas kimlar...
Fidoyilar kerak bizga, fidoyilar.
Ko'rinishdan tuprog'iday oddiy gohi,
Yerday xoksor, yerdan uzilmas nigohi.
Sherday na'ra tortgan ammo, kerak chog'i –
Fidoyilar kerak bizga, fidoyilar.
Yurt ishqida yonmas yurak – yurak emas,
Yurt qadrini bilmaganlar kerak emas,
Erkka sajda qilmaganlar kerak emas,
Fidoyilar kerak bizga, fidoyilar.
Minnati yo'q uyda yovgon osh yaxshidir,
Yomon do'stdan yo'lda yotgan tosh yaxshidir,
Yorilsa ham egilmagan bosh yaxshidir,
Fidoyilar kerak bizga, fidoyilar.
Ko'ngilda pok niyat bo'lsa, nur bulog'i,*

Cho'p minsangiz – Go'ro'g'lining arg'umog'i.

Ozod o'lka qalqonlari, qosh-qarog'i,

Fidoyilar kerak bizga, fidoyilar.

(M.Yusuf "Fidoiylar").

M.Yusuf "Inshoolloh" she'rida "Erkinlik eshikdan o'zi kirmas", "Jon chekmasang, jonona, toqqa bormasang do'lona qayda", "Olma pish – og'zimga tush", "Osmondan chalpak yog'ishini kutmak" singari o'zbek xalq shevalarida uchraydigan ko'p variantli maqol va hikmatli fikrlarni badiiy she'r tizimiga aylantira olgan va o'ziga xos xalqona, milliy ruhga ega uslubga ega bo'lgan:

"Erk degani o'zi kelib eshik qoqmas,

Jon chekmasang osmonlardan omad yog'mas.

Qatoringda botirlaring bo'lsin og'mas,

Gurkirasin Alpomishlar o'tgan tuproq,

Inshoolloh!

Totuv yurtida tuproq o'zin tog' aylagay,

Bir-birini qo'llagan el kam bo'lmagay.

Bolalari Turkistonni bog' aylagay,

Abad yashar, xazon bilmas endi bu bog',

Inshoolloh!

(M.Yusuf "Inshoolloh").

Zamonaviy o'zbek she'riyatida juda ko'plab shoirlar xalimiz shevalarida qo'llanuvchi maqollarni, aforizm va hikmatlarni o'ziga xos she'riy shakllantirib, xalqdan olib, yana xalqimizga qaytaradilar. Zero, millatning, xalqning donoligidan ortiq donishmandlik hech bir joydan topilmaydi. O'zbek sheva areallaridagi moqol dialektizmlar ko'p variantlilik xususiyatiga ega. Jumladan, O'zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning "Tilak" she'rida ham bu jarayon yaqqol sezilib turadi:

Har kimsaning bo'lsin o'zin boshpanasi,

Har kimsa o'z kulbasida davrin sursin.

Odamni-ku aytmay turay, bu dunyoda

Hatto qushning yot butoqda ini qursin.

Tirik inson bir kuni och, bir kun to'qdir,

Bir kun to'kin, bir kun burda noni yo'kdir.

Bir o'g'il-ku otasiz ham kunin ko'rgay,

Otasi yo'q xalqning ko'rgan kuni qursin.

(M.Yusuf "Tilak").

Shoir o'zbek xalqi sheva areallarida uchrovchi ko'p variantli hamda sinonimlariga ega bo'lgan "Teshik bo'lsa ham o'zingning toming yaxshi", "Hamma o'z uyida baxtli", "Hammaning o'ziga bergani yaxshi", "Yot joydagi qo'rg'oningdan o'z yurtidagi kulbang afzal", "Yotni hech kim xushlamas" kabi maqollarning o'ziga xos badiiy qiyofasini misralarga badiiy mohirlik bilan singdirib joylagan. Bu esa

shoirning ijodining xalqchilligini, milliy yuksak badiiy koloritga egaligini ta'minlab bergan.

M.Yusuf "Lolaqizg'aldoq" she'rida o'zbek xalq shevalarida mavjud "Yomon kunlar o'tadi-ketadi, ketingda kuyugi qoladi", "Yaxshi yomonga aylanishi mumkin, lekin yomon yaxshi bo'lolmaydi", "Yomonning yaxshisi bo'lguncha, yaxshining yomoni bo'l" singari maqollar shodasini she'riy matnlarga singdirib yuborgan va bu orqali she'rlarining o'qishlilikini, badiiy ta'sir kuchini oshirgan:

Men ketsam, yomondan

Yiroq bo'l, ohu,

Chunki sen chiroyli,

Ko'rkli bir juvon.

Yomon kunlar bir kun

Yaxshi bo'lar-u,

Yomon odam yaxshi

Bo'lmas hech qachon...

Yasha chegarada

Turgandek ogoh,

Lola, lolajonim,

Lolaqizg'aldoq!

(M.Yusuf "Lolaqizg'aldoq").

Dunyoda tilsiz xalq bo'lmagani kabi, maqolsiz til ham yo'q" degan edi tatar yozuvchisi Noqiy Esanbat. O'zbek tili shaklan ixcham, chuqur mazmunli, nafis va jozibador maqollarga juda boydir. Maqollarda so'zlovchining hukm, mulohaza, pand-nasihatli fikri to'liq ifodalanadi. Xalq maqollari shu xalqning butun tarixini, hayot yo'lini aks ettiradi. Shuning uchun ham shoirlar maqollarga tez-tez murojaat etadilar.

Xalq maqollari badiiy asar tilining shirali va ta'sirchan bo'lishida, emotsional va musiqiyligini oshirishda muhim uslubiy vositadir. Obrazli qilib aytganda, uzukka ko'z qanday. bezak bo'lsa, maqol ham shoir nutqiga, tasviriga ana shunday husn, hayotiylik bag'ishlaydi. So'z ko'rki – maqol va matal, aforizmlardan foydalanish har bir qalamkashning so'z boyligini orttiradi, uning nutqini o'tkir va ta'sirli qiladi.

Shoirlar o'z kechinmalarini ochishda, obrazlarga nutqiy hayot ulashishda maqollardan ijodiy foydalanadilar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, iboralarda emotsionallikdan tashqari, milliylik ranglari, bo'yog'i ham mavjud bo'ladi. Shuning uchun boshqa tillarga so'zma-so'z tarjima qilinmaydi. Iboralarning ma'nosi faqat qo'llangan o'rnida, boshqa so'zlar qurshovida (kontekstda) oydinlashadi.

O'zbek tilidagi turg'un iboralar qadimdan og'zaki nutqda ishlatilib kelinayotgan iboralar, turli qochirim xarakteridagi so'z birikmalari, maqol va aforizmlar hozirgi kunda yozma adabiyotdan munosib o'rin egalladi va egallamoqda. Frazologik iboralarning she'riy-uslubiy imkoniyatlari ham katta. Ular leksik vositalarga nisbatan

o'ta jozibali va ta'sirchan bo'lishi natijasida badiiyatning emotsionalligi va ta'sirchanligi ortadi.

Xalq maqollari shu xalqning butun tarixini, hayot yo'lini aks ettiradi, Shuning uchun ham badiiyat ahli – shoirlar maqollarga tez-tez murojaat etadilar.

Xalq maqollari badiiy asar tilining shirali va ta'sirchan bo'lishida, emotsional va musiqiylikni oshirishda muhim uslubiy vositadir. Obrazli qilib aytganda, uzukka ko'z qanday bezak bo'lsa, maqol ham shoir nutqiga, tasviriga ana shunday husn, hayotiylik bag'ishlaydi. So'z ko'rki – maqol va matal, aforizmlardan foydalanish har bir qalamkashning so'z boyligini orttiradi, uning nutqini o'tkir va ta'sirli qiladi. Shoirlar o'z kechinmalarini ochishda, obrazlarga nutqiy hayot ulashishda maqollardan ijodiy foydalanadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикasi. – Тошкент: Фан, 2008. – 160 б.
2. Йўлдошев М. Бадий матннинг лисоний таҳлили. Монография. – Тошкент, 2007. – Б. 77.
3. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент, 2002. – 80 б.
4. Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: NS, 1994. – 67 б.
5. Нурмонов А. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдли. – Тошкент: Akademnashr, 2012. 3-жилд. – 463 б.
6. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент: Фан, 1970. – 74 бет.
7. Юлдашев М. Муҳаммад Юсуфни англаш // ЎзДСМИ хабарлари. – Тошкент, 2020. №3(15). – Б.28-30.
8. Куронов Д. Бадийят сирлари // Тафаккур. – 1998. – № 1. – Б. 78-83.